

Diller Arasi Diyalog: Endülüs Dil Okulu ^a

 MERVE ÇELİK ^b

Öz: Endülüs Dil Okulu özelinde birlikte yaşama tecrübesi tarihi seyrinin incelendiği bu bildiri-
de, yaklaşık sekiz asır içinde farklı milletlerce idare edilerek değişik kültür ve uygarlıkları
bünyesinde barındıran Endülüs'teki dil çalışmaları üzerinde durulacaktır. Öncelikle Arap
dilinin tarihçesi, Arap nahvinin oluşum süreci, ilk gramerciler ve kurdukları dil okullarından
olan; Basra, Kûfe, Bağdat ve Mısır dil okulları ile bu okulların çalışma yöntemleri ve gelecekte
nesillere sundukları katkılar kısaca tanıtılacaktır. İlim tahsili için Doğu'ya seyahat eden Endü-
lülü âlimler ile çeşitli nedenlerle Endülüs'e göç eden Doğulu âlimlerin dil ve nahiv ilimlerine
yaptıkları katkılar ile, çalışmamızın asıl konusu olan Endülüs Dil Okulu'nun özellikleri, önemli
temsilcileri, fikirleri ve eserlerine değinilerek, tarihi bir perspektif ortaya koyulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Basra, Kûfe, Bağdat, Endülüs, Endülüs Dil Okulu.

Inter-Language Dialogue: Andalusian Language School

Abstract: In this study, which examines the historical course of the experience of living together
in the Andalusian Language School, the main focus will be on language studies in Andalusia,
which have been governed by different nations in different cultures and civilizations for about
eight centuries. First of all, the history of the Arabic language, the process of formation of the
Arab nahv, the first grammarians and the language schools they founded; Basra, Kufa, Baghdad
and Egyptian language schools and the working methods of these language schools and their
contribution to future generations will be briefly introduced. With the contributions of the
Andalusian scholars who were traveling to the East and their contributions to the language and
nahiv sciences of the Eastern scholars who migrated to Andalusia for various reasons, the
characteristics, important representatives, ideas and works of the Andalusian Language School,
which are the main subject of our study, will be revealed as a historical perspective.

Keywords: Arabic Language, Basra, Kufa, Baghdad, Andalusia, Andalusia Language School.

---

^a Bu çalışma 2019 yılında Ankara'da düzenlenen IX. İLAMER Öğrenci Sempozyu-
mu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

^b Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Bölümü
merve.celik@gmail.com

Giriş

"Geçmişten Günümüze İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi" başlığını taşıyan oturumların ilkinde "Endülüs Tecrübesi" bağlamında 'Endülüs Dil Mektebi' modelini anlatmak üzere huzurlarınızda bulunuyorum. Ancak, yaklaşık sekiz asırlık çok zengin, renkli ve farklı bir birikimi ihtiva eden bu tecrübenin, filoloji çalışmaları kapsamında, ilim ve kültür hayatına dair böyle bir modeli, bana verilen kısa süre içinde bütün yönleriyle ortaya koyabilmenin imkansızlığı ortadadır. Bu sebeple konu, belli hususlara ağırlık verilerek dikkatlerinize arz edilecektir. Bu hususlar; İlim tahsili için Endülüslüler'in Doğu'ya seyahat etmeleri, Doğulu âlimlerin çeşitli nedenlerle Endülüs'e göç etmeleri, Endülüs'e göç eden bu âlimlerin beraberlerinde kıymetli eserler getirmeleri, Endülüs mescitlerinde yapılan ders halkaları, nahiv ve lügat konulu münazaralar ile yöneticilerin ilmi faaliyetlerini desteklemeleri Endülüs'te lügat ve nahiv çalışmalarının gelişmesine katkı sağlayan önemli unsurlar bağlamında Endülüs Dil Okulu hakkında tarihi bir perspektif ortaya koymak şeklinde sıralanabilir.

1. Arap Dili Çalışmalarının Tarihî Temelleri

1.1. Arap Dili Tarihine Genel Bir Bakış

Dil, Allah'ın insanoğluna bahşettiği sayısız nimetlerin en önemlilerinden ve insanı insan yapan özelliklerdendir. Dil sayesinde insanlar aralarında anlaşma sağlayıp birbirlerine maksatlarına anlatabilirler. Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta. Dil, bir milleti oluşturan ve ayakta tutan, o milletin birliğini ve bütünlüğünü sağlayan, o milletin en büyük sosyal müessesidir. Bu dillerden biri olan Arapça, doğu ve batı kollarına ayrılan Sami dillerin batı kolu içerisinde yer alır. Arap yarımadasında yaşayan saf Arapların dili olan Arapça, önceleri yazısızın da yetersiz olması sebebiyle sadece hafızaya dayalı olarak nesilden nesile intikal ediyordu.

Yazılı metinlerin bulunmaması sebebiyle Cahiliye dönemine ait şiirlerin birçoğu hafızadan hafızaya aktarılarak intikal etmiş, yazıya aktarılmasına ise ancak hicretin birinci yüzyılında başlan-

mıştır. Bütün bunlar, Arap gramerinin de sonradan oluşturulmasını gerektirmiştir.

Arap diline dair çalışmaların başlamasına yol açan etkenlere de kısaca değinecek olursak, İslam'ın ortaya çıkışı, farklı dilleri konuşan insanların birbirleriyle etkileşimine sebep olmuştur. Araplar, acemlerle iç içe girmişler, yarımadalarından çıkıp İslam'ı yaymak için çeşitli yerlere dağılmışlardır. Arap olmayan Müslümanlar da Arap yarımadasına gelip yerleşmişler ve karşılıklı olarak birbirlerinin dillerini öğrenmişlerdir. Ancak tabiidir ki yeni bir dil öğrenen kişi, o dili kendi anadili gibi konuşamaz ve birtakım hatalar yapabilir. Yeni Müslüman olan acemler de hatalı konuşmalar yapıp lahn'a sebep olmuşlardır.

Kur'an'ın ve hadislerin anlaşılmasına, özellikle de garip kelimelerin açıklanmasına duyulan ihtiyaç, dil malzemesinin derlenmesi ve dilin yapısının tesbiti yönündeki çalışmalara yol açan etkenler arasındadır.¹ Bu zikredilenlerin aksine Arap dili çalışmalarının dînî ilimlere hizmet etmek gibi bir amaç taşımadığı ve sadece entelektüel merakın dile yönelmesinden kaynaklandığı şeklinde bir görüş de bulunmaktadır.

Bir takım sosyal hadiseler de Arap diline dair çalışmaların başlamasında ve gelişmesinde etkilidir. Mesela, ilk fetihlerin ardından İslam'a giren yabancı unsurların Kur'an'ın, İslami ilimlerin ve devletin dili olan Arapçayı öğrenme konusundaki istek ve arzularıdır. Söz konusu isteğin bu kimselerin toplumdaki ilmî ve idârî faaliyetlere katılma arzularından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim bazı rivayetlerde Arap olmayanların Arapçalarını düzeltmeleri ve topluma katılmalarını sağlayacak bir ilim tesis etmeye karar verdiği zikredilmiştir.² Dillerini ve fesâhatlerini kendileri için bir övünç kaynağı sayan Arapların ve yöneticilerin bu telakkîyi destekleyen tavırlarının da dil çalışmalarının başlamasında etkili ol-

¹ Abduh er-Racihi, *en-Nahvu'l-'Arabî ve'd-dersu'l-hadîs - bahsun fi'l-menhec-*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1979, s. 16.

² Bkz. Sirâfi, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, s. 36; Zubeydî, *Tavakâtu'n-nahviyyîn*, s. 22; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 191-92; İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1, 6.

duğu söylenebilir.³ Kısaca bahsettiğimiz birtakım etkenlerden sonra Arapça'ya gramer oluşturma çalışmalarına başlandı.

Nahiv ilminin tarihi sürecini göz önüne aldığımız zaman nahiv ilminin dört döneme ayrıldığını görürüz:

- 1) Kuruluş ve Oluşma dönemi (Basra dönemi),
- 2) Gelişme ve İlerleme Dönemi (Basra ve Kûfe dönemi),
- 3) Olgunluk Dönemi (Basra ve Kûfe dönemi),
- 4) Tercih dönemi (Bağdat, Endülüs, Mısır ve Şam dönemi).⁴

Birinci dönem, nahvin kurucusu Ebû'l-Esved ile başlar. Halîl b. Ahmed'e kadar sürer. Kur'ân-ı Kerim ve nahiv ilmini Ebû'l-Esved' den öğrenen Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Ebû'l-Esved'in öğrencisi ve şiir râvilerinden olan -Cerîr'in şiirlerini rivayet eden- Anbesetu'l-Fil (ö.100/718), yine Ebû'l-Esved'den bu ilmi öğrenen, hakkında nahiv ilmini ilk oluşturan kişi olduğu söylenen, aynı zamanda kıraat âlimi olan Abdurrahman b. Hürmüz, Arapça ve hadis alanında âlim olup, İbn Abbas'tan kıraat öğrenen Yahyâ b. Ya'mer, ilk defa Basra'da sistemli bir şekilde başlatılan gramer çalışmalarında önemli roller oynamışlardır.⁵

Abdullah b. Ebu İshak el-Hadramî (ö.117/735), onun öğrencisi İsa b. Ömer es-Sekâfi (ö.149/766), yedi kıraat âliminden kabul edilen Ebû Amr b. el-'Alâ, Basra'da gramer çalışmalarını yürüten ikinci tabakayı oluşturmuşlardır. Bu tabakanın âlimleri nahvin pek çok konularını araştırıp, kurallaştırmışlardır. Bu dönemde nahiv ilminin mevzularının hudutları çizilmiş, belirli bir disiplin içine sokulmuş ve birçok alanda ciddi eserler yazılmıştır. Yine bu dönemde Basra ekolüne karşı Kûfe diye yeni bir ekol oluşmuş ve iki ekol arasında ilk münâzaralar başlamıştır. Sîbeveyh (ö.180/796), el-Ahfeş (ö.215/830), el-Asmâî (ö.216/831), el-Kisâî (.189/804), el-Ferrâ (Ö.207/822) gibi büyük âlimler bu dönemlerde yetişmişlerdir.

³ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1999, s. 12.

⁴ Muhammed et-Tantavî, *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhât*, (2.baskı) Dâru'l-Meârif, Kâhire 1995, s. 16

⁵ Seyyid Rezek et-Tavîl, *el-Hilaf beyne'n-Nahviyyîn*, el-Mektebetu'l-Faysaliyye, Mektepe 1984, s. 18.

Üçüncü dönem Basralı el-Mâzini, Kûfeli İbnu's-Sikkît zamanından el-Muberrid (ö.285/898) ve es-Sâ'leb (ö.291/903) çağına kadar sürer.

Dördüncü dönem Basra ve Kûfe ekollerinin son temsilcilerinden başlar ve Bağdat, Endülüs, Mısır ve Şam ekollerinin son zamanlarını da kapsar.

Bu devrede dil konularında tercih faaliyetleri başlamış bunun sonucu olarak da Bağdat ekolünü oluşturmuştur. Bağdat ekolü, Basra ve Kûfe anlaşmazlıklarını giderip senteze ulaşan gruptur. Zamanla bu hareket genişlemiş artık hicri IV. asırda bu ekolün kendisine mahsus görüşleri ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde Endülüs, Mısır ve Şam bölgelerinde gramer çalışmaları devam etmiş ve birçok ilim adamı yetişmiştir.

2. Dil Çalışmalarının Başlaması ve Basra Mektebinin Oluşumu

Arap filolojisinin kuruluşu, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, ayrıca ihtiyaç duyulan gramer ve lügat çalışmaları, ilk defa Arap yarımadasının kuzeydoğusunda Araplar'la Arap olmayanlar arasında âdeta bir sınır vazifesi gören Basra'da gerçekleşti.⁶ Arap dilini hatasız bir şekilde konuşan bedevîlerin çöle yakın bir şehir olan Basra'da toplanması, Câhiliye dönemindeki Ukâz panayırını andıran ve İslâmî dönem panayırılarının en önemlilerinden biri olan Mirbed'in Basra'da bulunması gibi sebeplerden ötürü Basriyyûn, titizlikle seçtikleri bedevî Araplar'ın fasih lehçesini esas alıp dile ait genel kurallar koymuşlar, bu kurallara uymayan şekilleri şâz kabul ederek onlar için ayrıca kaide koymaya gerek görmemişlerdir.⁷

Basra mektebinde fikir hürriyetinden çok, akli istidlâller daha caziptir. Dolayısıyla Basriyyûn Arap dili ve edebiyatı üzerinde yüksek bir hâkimiyet kurmuşlardır. Daha sonraki Arap dilciliği Basriyyûn görüşüne dayanmaktadır.⁸ Temeli Ebû'l-Esved ed-

⁶ Hulusi Kılıç, "Basriyyun", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 5 (Ankara: TDV Yay., 1997), 117-118.

⁷ Kılıç, "Basriyyûn", 117-118.

⁸ Kılıç, "Basriyyûn", 117-118.

Du'elî tarafından atılan Basra Dil Okulu, el-Halil b. Ahmed ile dil okulu özelliğini kazanmış ve onun öğrencisi İran asıllı Sibeveyh zamanında en parlak devrini yaşamıştır. Arap Gramerinin en büyük ustası ve *el-Kitâb* adlı eseri ile ünlenen Sibeveyh bu okula mensuptur. Birçok ünlü gramerci, ondan ders almış, kitabı da diğer dilcilerine ve dil okullarının çalışmalarına ışık tutmuştur.⁹ Basra Dil Okulunun diğer önde gelen gramercileri arasında el-Ahfeş, Kutrub, Ebû Amr el-Cermî, Ebû Osman el-Mazinî, el Mubered, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve es-Sirâfî bulunmaktadır.

Basralılar, şehir hayatına karışmayıp, çölde dış etkilere uzak bir Arapça ile konuşan Arapların konuşmalarını esas alarak bunlardan kural çıkarmışlar, kural tespitinde kıyasa başvurmuşlardır. Şiirde ise Cahiliye ve Muhadram şairlerinin şiirlerinden delil gösterirken Cerîr, Ferazdak gibi İslami devir şairlerinden delil göstermeyi kabul etmemişlerdir.

3. İlk İhtilâflar ve Kûfe Dil Mektebi'nin Oluşumu

Arap dilinin doğru kullanım kaidelerinin tesbitine dair ilk çalışmalar I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında Basra'da başlamış, yaklaşık bir asır sonra da ona paralel çalışmalar Kûfe'de ortaya çıkmış ve üç asır kadar devam etmiştir. Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları, prensipleri ve meselelere bakış tarzları birbirinden farklı olan, dolayısıyla aralarında ihtilâflar bulunan iki dil mektebinin doğmasına yol açmıştır. Bu çalışmalar VII. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da başlamış, yaklaşık bir asır sonra da Kûfe'de ortaya çıkmıştır. Bu iki merkezdeki çalışmalar, aralarındaki metod farklılığı, kaynaklara ulaşma imkânının aynı olmaması, yabancı tesirlere açık olup olmama gibi hususlardan dolayı nahivde iki farklı ekolün doğmasını netice vermiştir.

İlk ihtilâf, Kûfe'nin temsilcisi Ebû Ca'fer er-Ruâsî ile (ö. 187/803) Basra'nın temsilcisi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791 [?]) arasında başlamış, daha sonra Kûfeli Kisâî ile Basralı Sibeveyhi arasında devam etmiştir. Bu iki âlimin, Hârûnürreşîd'in emriyle Vezir Yahyâ el-Bermekî'nin huzurunda "Zünbûriyye" meselesi üzerinde

⁹ Dayf, *Medâris*, 267-280.

yaptıkları tartışma meşhurdur. Kûfeli Sa'leb ile Basralı Müberred arasında cereyan eden dil ve edebiyat tartışmaları da bilinmektedir. Çoğu halifelerin saraylarında geçen bu münazaralarda tarafların müdafileri ve muhalifleri vardı. Basralılar'ın Emevî sempatisini olmasına karşılık Kûfe'nin Bağdat'a yakın olması ve Kûfeliler'in Hâşimîler'e olan sempatisi sebebiyle Abbâsî hânedanı ve vezirleri daha çok Kûfeliler'in tarafını tutmuştur. Dolayısıyla ihtilâfların ilmî olduğu kadar siyasî boyutu da vardı.

Basra ekolü, Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanması, ilk sarf ve nahiv konuları, kıyas ve ta'lil konularını Kûfe ekolünden önce ele almıştır. Çünkü Kûfe ekolü o esnada fıkıh ve fıkıh usûlüyle, kıraatle ve bunların rivayetleriyle meşguldü. Fıkıhta Hanefî mezhebinin, kıraatte de 'Âsım, Hamza ve Kisâi olmak üzere üç mezhebin merkezi oldu. Bunun yanında Kûfe'de eski şiirlerin ve dîvân şiirinin rivayetine de önem verildi.

Hicri II. yy.ın sonlarına doğru Kûfeliler Basralılara bir çok meselede muhalefet ederek, dil kaideleri alanında yeni bir mektep oluşturdular. Çünkü ortaya çıkan anlaşmazlıklar üzerine birbirlerine karşı deliller ileri sürmeye başladılar. Bunun sonucunda bu ilmin öğretim metodları birbirinden ayrıldı.¹⁰ Böylece hem Basra'nın hem de Kûfe'nin mektepleşme süreci başlamıştır. Yani sonraki mektepler Basra'yı taklit ederek ortaya çıkmışlar, ancak Basra'nın bir mektep olarak kendini göstermesi de Kûfe'nin teşekkülünden sonra mümkün olmuştur.

Bu okula bağlı ilk gramerci, Seyban b. Abdurrahman et-Temâmî'dir. İlk eser veren gramercisi ise, kurucuları arasında bulunan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'dir. Bu okulun çalışmalarına yön veren ve kural tespitinde en büyük söz sahibi olan dilci ise, el-Kisâ'î'dir.

4. Seçmecî (Eklektik) Dönem ve Bağdat Dil Mektebi

Bağdat şehrinin 759 yılında kurulmasından sonra Basralı ve Kûfeli âlimlerden bir kısmı Bağdat'a gitmiş diğer yandan Bağdat'ta ilimle uğraşanlar Basra ve Kûfe'ye giderek Müberred ve Ebu'l-Abbâs Sa'leb gibi dilbilimcilerden ilim tahsil etmişler ve onlardan

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 547.

aldıkları kitaplarla memleketlerine dönmüşlerdir.¹¹ Böylece bu yeni şehirde dil çalışmaları başlamış oluyordu.

İlk dönemlerde Basra ve Kûfelilerin yolunu takip eden Bağdatlılar H. IV. asrın başlarından itibaren bu iki mektebin görüşlerinden faydalanırken yeni bir metod geliştirmişlerdir. Böylece Kûfe ile Basra arasında öteden beri süregelen tartışmaları uzlaşmacı bir yaklaşımla ortak bir noktada buluşturmaya çalışırken bir yandan da görüşleri seçerek alma özellikleri kendilerine has bir tarz olarak şekillenmeye başlamıştı. Bağdat ekolünün öncülülerinden ez-Zeccâcî Abdurrahmân b. İshâk (ö. 337/948), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/977), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ilim tahsil ettikleri Basrâ ve Kûfe ekolüne mensup dilcilerin görüşlerini tetkik etmişlerdir.

Bu yeni ekolün usûlüne göre tüm konularda dilcilerin görüşleri delillere dayalı olarak mukayeseli ele alınmış, dilcilerin bir konuda ulaşılmış oldukları görüşler eleştiriye tabi tutularak bunlardan seçimler yapılmış veya yeni görüşlerin tespitine aracı olmuştur. Bunların dışında İbn Keysan, ez-Zeccaci, Ebû Ali el-Farisi, ve ez-Zemahşeri gibi dilci ve gramercilerden bu ekolün mensuplarındandır.

Mısır Dil Mektebi

Diğer okulların çalışmalarını örnek alan bu okul, diğer okullara ait görüş ve içtihatlarının kitaplar halinde günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Mısır'a nahiv ilmini Vellâd b. Muhammed et-Temûmî'nin götürmüş ve orada bu ilmi öğretmiştir. Burada yetişen ünlü gramerciler arasında, İbnu'l-Hâcib, Ebû Ca'fer Nahhâs, İbn Berrî, İbn Mu'tî, İbn Hişâm, es-Suyûtî başta gelir.¹²

5. Endülüs Dil Mektebi

Gramer çalışmalarını konu alan kaynakların, teşekkül etmesi açısından Mısır ile Bağdat Mekteplerinde arasında yer aldığını belirttikleri Endülüs Dil Mektebi'ne geçmeden önce Endülüs'ün tarihine kısaca bir göz atmak gerekir.

¹¹ Dayf, *el-Medâris*, s. 245.

¹² Dayf, *Medâris*, 327.

5.1. Endülüs'ün Tarihçesi

Endülüs İspanya'nın güneyinde yer alan bir bölge olup genel olarak İslami dönem İspanya'sını ifade etmek için kullanılır. MÖ. X. yy.da Fenikeliler ardından Grekler daha sonra da Romalı'ların istilasına uğrayan Endülüs'ün İslam ile tanışması MS. VIII. yy. başlarında olmuştur. İspanya'nın güneyinde ve İtalya'nın Sicilya adasında köklü bir Müslüman kültür gelişmiş ve bilim, düşünce ve sanat alanlarında önemli eserler vücuda getirilmiştir. Endülüs İslam tarihinin ana dönemleri şöyle ifade edebiliriz:

- 711-715 yılları, *Fetihler Dönemi*dir.
- 715-756 yılları, *Valiler Dönemi* olarak adlandırılır. Bu dönemde Arap müslümanlar, Güney Avrupa'ya dağınık bir şekilde yerleşmeye başlarlar.
- 756-1031, *Endülüs Emevi Devleti'nin*, iç çatışmaları sonlandırarak hüküm sürdüğü ve bugün Endülüs tarihi ile özdeşleştirilen pek çok eser meydana getirdiği dönemdir.
- 1031-1090 yıllara rastlayan *Mülûku't-Tavâif* (küçük devletler) döneminde, yirmiden fazla devletçik kurulur. Bu dönem, Endülüs'ün siyasi birliğinin zayıfladığı, iç çatışmaların ve toprak kaybının başladığı dönemdir. Dönemin önemli kayıplarından biri, 1085 yılında Tuleytula'nın düşmesidir.
- Rakiplerini yenerek güçlü bir merkezi yönetim kuran *Murabitlar*, 1090-1147 yılları arasında Endülüs'e hakim olurlar.
- Onları, 1147-1229 yılları arasında hüküm süren *Muvahhidler* takip eder. Muvahhidlerin kurucusu İbni Tûmert, tevhid inancını yaymak adına katı bir dînî politika izler ve müzik, sanat gibi 'dünyevi olgular'a olan karşı oluşu ile ün salar.
- Endülüs'ün son Müslüman devleti *Gırnata Beni Ahmer Emirliği*, 1231-1492 yılları arasında uzun bir süre hüküm sürer. Fakat bu hakimiyet, eski siyasi ve kültürel gücünü yitirmiş, küçülmüş ve üretken olmayan bir niteliktedir. Avrupa, Gırnata'nın düşüşünü 1453 yılında kaybedilen İstanbul'un rövanşı olarak kutlar.¹³

¹³ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (An-

Endülüs'te yaşayan farklı topluluklar, kendi kimliklerini koruyarak beraber yaşayabileceklerine inanmışlardı. Bu manada concivencia (bir arada yaşama), kimliklerin yok sayıldığı, dini ve toplumsal aidiyetlerin ortadan kalktığı liberal bir ütopya değildir. Tersine Endülüs tecrübesinin başarısı, farklılıklarla birlikte bir ortak kültür inşa edebilmiş olmasıdır.

İslâm fethinin ardından İspanya'da nüfusu 6 milyona varan yerli halk sonradan İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca ve Romence'yi meydana getirecek olan halk Latince'sini (vulgar Latin), Berberiler ve çok küçük bir azınlık durumunda olan Araplar da kendi dillerini konuşuyorlardı. Ancak gerek doğudan gelen yeni göçler gerekse yerli kadınlarla yapılan evlilikler sebebiyle Arapça konuşanların sayısında zamanla büyük bir artış meydana geldi. Müvelledler Arapça'dan başka ana dilleri olan Latince'yi de öğreniyor ve günlük hayatlarında her iki dili birlikte kullanıyorlardı. Resmî dilin Arapça olması ve eğitimin bu dille yapılması sebebiyle Berberiler'le müvelledlerin öncelikle Arapça'yı öğrenmeleri gerekiyordu. Böylece Arapça IX. yüzyılın ortalarından itibaren müslüman halkın tamamının, hatta gayri müslimlerin ortak konuşma ve yazı dili haline geldi. Arapça'nın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili çalışmalar da önemli bir gelişme kaydetti. Bu hususta önce Doğu'daki kitaplardan faydalanıldı.¹⁴

5.2. Endülüs'te Bilimsel Faaliyetler

Hz. Peygamber'den rivayet edilen "İlim Çin'de de olsa gidip alınız." talebine Endülüslü öğrencilerin büyük bir iştiaqla cevap verdiklerini söylemek mümkündür. Tabakat ve terâcim kitaplarında, bilimsel yeterliliklerini artırmak maksadıyla bilhassa VIII-X. yüzyıllar arasında, o sırada ilmî faaliyetlerin bayraktarlığını yapan Doğu'ya giden çok sayıda Endülüslü öğrencinin adı ile karşılaşılmaktadır. Endülüs'ten yola çıkan bu öğrenciler Kayrevan üzerinden Kahire, Mekke, Medine, Bağdat, Şam, Basra ve Kûfe gibi ilim

---

kara: TDV Yay., 1997), 211-216. Daha kapsamlı bir araştırma için bkz, Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

¹⁴ Özdemir, "Endülüs", 211-216.

ve kültür merkezlerine ulaşmakta ve buralarda dönemlerinin en meşhur hocalarının ders halkalarına katılmaktaydılar. XII. yy.dan itibaren Endülüslü ilim yolcuları, Doğu İslâm dünyasında yaygınlaşan medreselerden yararlanmaya başladılar.¹⁵

Endülüs'te temel eğitim Kur'an'la başlıyordu. Kur'an eğitimi denilince, sadece Arap alfabesini öğrenip, Kur'an'ı yüzünden okumak şeklinde bir faaliyet akla gelmemelidir. Aksine daha kapsamlı bir faaliyet ve dil çalışmalarıyla karşılıklı etkileşimin gerçekleştiği, kıraatler, bunların öğrenilmesi ve öğretilmesi meselesi anlaşılmalıdır. Kıraat ilmi, dil-gramer çalışmalarıyla doğrudan ilgilidir.

Tefsir alanında da isimlerini duymuşlardır. Bilhassa XII. ve XIII. yüzyıllarda ansiklopedik tarzda âdetâ bütün Kur'an ilimlerini içinde barındıran tefsirler kaleme alınmıştır. Kurtubî'nin (ö. 671/1273) tefsiri bu konuda güzel bir örnektir.¹⁶ Hadis ilmine ilgi, İslam âleminin diğer bölgelerinde olduğu gibi Endülüs'te de çok erken tarihlerde başlanmıştır.¹⁷ Fıkıh, şüphesiz Endülüs'te ilk yerleşen ve yeşeren dinî ilimlerden biridir. Kelam, Endülüs'te İslâmî ilimler arasında en az ilgi duyulanı dolayısıyla da en az gelişeni olmuştur.¹⁸ Tasavvufun Endülüs'teki seyri biraz geriden takip etmekle beraber, Doğu'dakine benzer bir görünüm arz etmektedir.¹⁹ Tarih ilmine büyük ilgi gösterilmiştir.²⁰ Öte yandan Endülüs'te tarihe gösterilen ilgi coğrafyadan esirgenmemiş ve ünlü coğrafyacılar yetişmiştir.²¹ Endülüslüler, Doğu'daki gelişmeleri takip etmek suretiyle artık Yunan felsefesinden büyük ölçüde haberdar bulunmuş ve bu birikimleri neticesinde XII. ve XIII. yüzyıllarda Endülüs topraklarında, Fârâbi'nin etkisinde kalmış İbni Bâcce, onun öğrencisi olan ve *Hay b. Yakzân* isimli esere sahip İbni Tufeyl ve Endülüs'te felsefenin zirvesinde oturan kişi olan ayrıca sadece Endülüs'ün değil bütün ortaçağ İslâm ve Batı dünyasının tek ve gerçek

¹⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs*, (İstanbul: İSAM Yay.. 2018), 237.

¹⁶ Özdemir, *Endülüs*, 252.

¹⁷ Özdemir, *Endülüs*, 252.

¹⁸ Özdemir, *Endülüs*, 254.

¹⁹ Özdemir, *Endülüs*, 259.

²⁰ Özdemir, *Endülüs*, 263.

²¹ Özdemir, *Endülüs*, 267.

Aristocu filozofu olan İbn Rüşd gibi üç zirve ismin yetişmesini, dolayısıyla da İslam felsefesinin Doğu'da kesilen hızını Batı'da yeniden arttırmasını mümkün kılmıştır.²²

Mantık, Astroloji, Astronomi, Matematik, Tıp, Botanik, Ziraat ve Zeoloji, Sihir ve Kimya gibi bir çok ilim de Endülüs'te önemli bir gelişme kaydetmiştir.²³

Fetih orduları ile birlikte Endülüs'e giren Berberiler, sayıca çok daha fazla olmalarına rağmen, ana dilleri Berberice, Arapça karşısında dikkate değer bir varlık gösteremedi. Her şeyden önce Arapça din dili idi.²⁴

Fatihlerin dili ve kültürü, çok geçmeden Latince ve Latince'nin İspanya ağzı olan Romence'yi kullanan hristiyan yerli halk arasında da büyük bir cazibe uyandırdı. Müslümanlarla yakın alaka kuran kesimler kısa sürede Arapça'ya ve Araplaşma'ya teslim oldular.²⁵

Arapça söz konusu olduğunda, yazı dili ile konuşma dilini birbirinden ayırmak gerekir. Yazı dili olarak Arapça, daha çok devlet ve münevver çevrelerce kullanılmaktaydı. Buna mukabil halk, Endülüs'e has bir lehçe konuşmaktaydı. Zaten Müslüman Arap Fatihler kendileriyle birlikte tek tip bir Arapça getirmiş değillerdi. Bunun sonucu olarak X. yüzyıla doğru dildeki bütün bu farklılıkları bünyesinde barındıran bir Endülüs avamîcesi mevcut buldu.²⁶

Netice itibarıyla bu dil, bütün Endülüs çapında X. yüzyılda hakim yazı dili, XI-XII. yüzyıllarda hakim konuşma dili, XIII. yüzyılda ise, her iki biçimde kullanılan yegane dil haline geldi. Bu değişim Hristiyanların fikri ürünlerinde de takip edilebilmektedir. Her ne kadar toplumun bu kesiminin Latince'yi yazı dili olarak kullanmaları IX. yüzyılda devam etse de, X. yüzyıldan itibaren Latince dinî literatürün Arapçaya tercüme edildiğine şahit olmak-

²² Özdemir, *Endülüs*, 270-271.

²³ Özdemir, *Endülüs*, 268-286.

²⁴ Özdemir, *Endülüs*, 230.

²⁵ Özdemir, *Endülüs*, 231.

²⁶ Özdemir, *Endülüs*, 231.

tayız. Arapça-Latince sözlüklerin telif edilmiş olması da Arapça'nın yaygınlaşmasının başka bir göstergesidir.²⁷

Romence, Endülüs'te konuşma dili olarak varlığını muhafaza etmekle birlikte, Farsça gibi yazı ve edebiyat diline dönüşmemiştir. Bu bakımdan İbranice'nin de gerisinde kalmıştır.²⁸

Müslüman hâkimiyetinde Hıristiyanlar gibi Yahudi cemaati de Arapça'yı yazı ve konuşma dili olarak benimsemelerine rağmen, onların bu tutumu İbranice'nin hem dinî hem de edebî bir dil olarak muhafaza edilmesine engel teşkil etmemiştir. Başlangıçtan itibaren Yahudi alimler Arap gramerinin, kaside formunun ve diğer hususların etkisi altında kalmışlardır. Bununla birlikte İbranice'nin mükemmel ve kutsal bir dil olduğu tezini savunmaktan da geri durmamışlardır. Bir diğer deyişle İbranice, Yahudi kimliğinin muhafaza edilmesini sağlayan bir "kale"ye dönüştürülmüştür. Bu yapılırken rakip dilin ve kültürün yöntemlerinin ve kimi unsurlarının ödünç alınmasından kaçınılmamıştır. Bu tavır sayesinde, İbranice ve İbrani kültürü yok olmak yerine daha da zenginleşmiştir.²⁹

5.3. Endülüs'te Arap Dili Gramer Çalışmaları

Endülüslüler, bütün kaynakların da kaydettiği gibi, ezber gücü yüksek, çalışma ve araştırmayı seven bir millettir. Sonradan Araplaşan bu topraklarda büyük bir medeniyet kurup çağdaş ilimlerde Avrupa'ya ışık tutan Endülüslüler, edebî ilimlerde, bu konuda kendilerinden daha tecrübeli olan soydaşlarından geri kalmamışlardır.

Endülüs'te Arap dili ile ilgili gramer çalışmalarının fetih hareketleriyle eş zamanlı olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim Kuzey Afrika valisi Mûsa b. Nusayr Endülüs'ün fethini gerçekleştirecek olan Târik b. Ziyad'ın ordusuyla beraber bir kısmı tâbîinden olan âlimleri Endülüs'e göndermiş (92/710) ve onları gittikleri yerlerde Kur'an'ı ve İslâm'ı öğretmekle görevlendirmişti. Bu âlim-

²⁷ Özdemir, *Endülüs*, 231-232.

²⁸ Özdemir, *Endülüs*, 231.

²⁹ Özdemir, *Endülüs*, 231.

ler bir yandan asıl görevlerini yerine getirirken diğer yandan da Arap dilini öğretiyorlardı. Endülüs'teki gramer çalışmalarını incelediğimizde, bu ilim dalının daha önce Basra ve Kûfe Dil Okullarınca başlatılmış olduğunu görürüz.

Endülüs Dil Okulunu, Basra ve Kûfe Dil Okulları ile mukayese ettiğimiz zaman onun, gramerin kurucuları arasında yer almadığını görmekteyiz. Ancak bu, Endülüslülerin, Doğuluların kültür mirasına konan ve onları tamamen taklit eden bir millet oldukları anlamına gelemez. Aksine ileride örnekleriyle de göreceğimiz gibi onlar, araştırmaya ve doğruyu seçip almaya yönelik çalışmaları sonucu bu alanda büyük gayretler gerçekleştirmişlerdir. Müfredatları arasına aldıkları Doğulu gramercilerin eserlerini onlardan şerhederek birçok müphem konuya açıklık getirmişler ve yine etkileri altında buldukları bu gramercilerin bazı nazariyelerini çürütmekten de geri kalmamışlardır.

Endülüs dil okulunun diğer dil okullarıyla ilişkisine değinecek olursak, Endülüs'te Doğu'daki dil okullarında olduğu gibi bir merkezde toplanıp aynı görüşleri paylaşan cemaatlerin aksine, çeşitli şehirlerde dağınık halde bulunan ve çalışmalarını sürdüren gruplara rastlıyoruz. Bu yüzden buradaki "Dil Okulu" kavramı, kendine mahsus bir metodu olmayıp ilk çalışmalarında diğer okulları örnek alan bir harekete delalet etmektedir. Kûfeli el-Kisâ'i'nin kitabının Endülüs'e daha önce girmesi yüzünden burada önce Kûfe okulu tanınmış ve tutulmuştur. Daha sonra Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinin de buraya ulaşması sonucu Basra Okulu etkisi de Endülüs'te kendini göstermiştir. Endülüs gramercileri, iki okuldan birini tercih etme yolunu seçmeyerek her iki taraftan da kendilerince uygun ve doğru olan prensipleri benimsemişlerdir. Ancak şahıs olarak Sibeveyh ve *el-Kitâb*'ı daima üstün tutulmuştur. Bu kitaba yazılan sayısız şerhler ve öğretilmesi için sarf edilen çabalar, Endülüslülerin Sibeveyh'in üstünlüğünü kabullendiklerini göstermektedir.

Doğudaki sema' veya kıyas esaslarından birine dayanarak kural oluşturmaya karşılık olarak Endülüslüler üçüncü bir yol geliştirmemişler ve bu iki yoldan birine tabi olmuşlardır. Çalışmalar-

rında sema' ve kıyasa göre hareket eden gramercilerin sayısı de pek fazla değildir. Çünkü bu iki faktör daha ziyade kural tespitinde kullanılıp bazı konuların şerhinde nispeten daha az ele alınmaktadır.

Endülüs gramercilerinin Bağdat Dil Okulundan da etkilenmeleri, Bağdatlı ez-Zeccaci'nin *el-Cumel* adlı eserini okutup buna çok sayıda şerh yazmaları ile ortaya çıkmaktadır. Böylece Endülüs Dil Okulu, Bağdat Okulunu tanımakla tüm Arap gramer ekollerini bünyesinde toplayan ve taassup göstermeksizin kendine en mantıklısını seçip alarak bu konuda kendisinden sonra kurulan Mısır Dil Okuluna örnek olan bir dil okulu hüviyetini kazanmıştır.

Özet olarak söylemek gerekirse Doğuya yerleşen ve kendilerine daha değişik bir ortam bulabilen gramercileri dışında Endülüs gramercileri, muhafazakar bir yol izlemiştir. Bu, birkaç asırlık gramer çalışmalarının genel görüntüsüdür. Buna karşılık ortaya çıkan ama fazla taraftar bulamayan bir akım da, temsilciliğini İbn Madâ'nın yaptığı ve ıslahatçı olarak tanımlayabileceğimiz bir harekettir. İbn Madâ bu hareketiyle dilde arılaştırma çalışmalarını hedef seçmiş dili ağırlaştırarak gereksiz kural ve nazariyelerin ihracını önermiştir.

5.4. Endülüs Dil Mektebi'nin Karakteristikleri

Endülüslülerin Melekeleri

"Dil öğretim yolu ile elde edilen bir melekedir. İnsan bir işi işlediği zaman bu ona ait bir özellik olur. O iş tekrar işlenirse hal olur. Ancak bir iş tekrar tekrar işlenirse meleke haline gelir. Yani zihin ve akılda sağlam bir şekilde yerleşir. Araplar diğer kavimlerle karıştıkları için melekeleri bozuldu. Sadece Kureyş'in melekesi sağlam kaldı. Bu dili orijinaline uygun öğrenmek isteyenler dilin kurallarını öğrenmek ile dilde meleke kazanacaklarını zannederek yanılmaktadırlar. Halbuki Endülüslüler Arap dilini bir sanat olarak inceleyip metotlu bir şekilde öğrettikleri için Arap dilinde meleke edinmeleri bakımından diğerlerinden daha üstündürler." Bu görüşlerin sahibi olan İbn Haldun gibi düşünen başka müelliflerin bulunması dikkat çekicidir.

İlme Verdikleri Önem

"Endülüslüler, insanların ilme en düşkün olanlarıdır." diyen el-Makkarî bu konuda fazla bir açıklama yapmamak ile beraber, Endülüs'te ilimden nasibini alamamış cahillerin kendilerini bir sanat dalında yetiştirme gayreti içine girdiklerini örnek olarak verdikten sonra Endülüs halkının ilme ve âlimlere oldukça saygılı davrandıklarını ifade eder. Bu tespitleri buraya almamızdaki maksat şudur: Bir toplum alime ve ilme gereken değeri verdiği zaman insanlar ilme yönelecek bu da hemen her alanda işinin ehli kişilerin zirveleşmesini beraberinde getirecektir.

5.5. Endülüslülerin Metodları

Arap dili ile uğraşan diğer toplumların metodlarından farklıdır. Bu da dillerin farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. İbni Hal-dun Doğulu Arapların dilleri ile Batılı Arapların dillerinin birbirinden farklı olduğunu, Endülüslülerin dillerinin de bu iki kesimin dilinden farklı olduğunu belirttikten sonra "Arap dili ile uğraşanların metodu birbirinden farklıdır. Dolayısıyla Kûfe, Basra, Bağdat ve Endülüslü bilginlerin metodları da birbirine uymaz." der. O halde onları farklı kılan metodları nelerdir? Bu sorunun cevabını iki kategoride vermek gerekir:

Genel Metodlar

1. Dinin ve bilgilerin kaynağı olduğu için temel eğitime Kur'an'la başlardı.
2. Kur'an ile beraber çoğunlukla yazıyı da öğretirlerdi.
3. Temel eğitimde Arap dili bilgilerini de verirlerdi.
4. Tedricilik metodunu uygulardı.
5. Karıştırılmaması için iki bilgiyi birden öğretmezlerdi.
6. Öğrenciye ilimden uzaklaşmasına sebebiyet verecek tarzda sert ve kırıcı davranmazlardı.
7. Bilgiyi bizzat üstadından öğrenmenin gerekliliğine inanırlardı.
8. İlim için gezi ve yolculuğu hem tavsiye hem de teşvik ederlerdi.

Bu genel öğretim metotlarının yanı sıra Arap dilinin öğretilmesinde özellikle şu hususlara riayet ederlerdi:

Özel Metotlar

1. Endülüslüler Arap dilini bir sanat olarak inceler ve öyle öğretirlerdi.

2. Arap dilinin sadece kaideleri ezberlemekle öğrenilemeyeceğini, ancak meleke haline getirildiği takdirde öğrenilmesinin mümkün olduğunu kabul etmekle beraber bu melekeyi geliştirmeye gayret ederlerdi.

3. Dili öğretirken önceki kullanım şekillerinden, atasözlerinden delil ve şahitler getirerek ders işlerlerdi.

4. Ders esnasında birçok cümle ve terkip kurarlardı.

5. Şiir okutup ezberletirlerdi. Ayrıca dil ve lügata dair çeşitli manzum ve mensur parçaları da ezberletilirdi.

6. Arap söz ve ibarelerini çokça ezberletirlerdi. Böylece öğrenenin Arap gibi düşünerek dili öğrenmesi ve kullanması sağlanırdı.

7. Araştırmaya düşkün olduklarından dolayı tıpkı, fıkıh mezheplerinde olduğu gibi kendi mekteplerinin görüşlerini ezberlerlerdi.

8. Hadislerden delil getirme metodunu kullanırlardı.

9. Bunlara ilave olarak Doğulu dil âlimlerinin metotlarını da kullanmışlardır. Mesela Basralıların "kıyas" usulünü ve Şamlıların "sema" metodunu da kullanmışlardır.

Kısacası, Endülüslüler öncekilerin metotlarını daha da geliştirerek ve kendi metotlarını da bunlara ilave ederek gramer çalışmaları gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmaların bir sonucu olarak kendi müstakil görüşlerini de ortaya koymuşlar ve bunları getirdikleri delil ve şahitlerle izah etmişlerdir.

6. Endülüslü Gramer Bilginleri

Dil ve gramer eğitimi ile uğraşanların çoğu kârî olduğu için bunların eserleri de genellikle kıraat hakkındaydı. Bunların başında yer alan Endülüs'ün ilk nahivcilerinden Ebû Musa el-Havvârî hakkında ez-Zubeydi şöyle demektedir : "Fakih bir kişidir. Endü-

lûs'te Arabi bilimlerle fıkıhı bir araya getiren ilk kişi odur. Abdurrahman b. Muaviye'nin hilafetinin ilk yıllarında Doğuya giderek aralarında Mâlik b. Enes'in de bulunduğu fakihler ve Ebû Zeyd ve el-Esmâ'î'nin bulunduğu dil bilginleri ile karşılaşarak onlardan istifade etmiş ve bir müddet çölde bedevilerle yaşamıştır. Kıraat ve tefsir konularında bir kitabı vardır. ”

Kurtuba'lı el-Gazi b. Kays da (ö. H. 199/ M. 820) da Doğuya giderek Mâlik b. Enes'in el-Muvatta adlı eserini Endülüs'e getiren ilk kişi olmuştur.

Endülüs'te gerçek anlamda ilk gramerci, Doğuya gidip el-Kisâ'î ve el-Ferrâ'nin öğrencisi olan ve el-Kisâ'î'nin kitabını ilk olarak Endülüs'e getiren Cudi b. Osman'dır. (ö. H. 198/ M. 819) Endülüs'te gramer konusunda ilk eser yazan kişi, yine kendisidir.

el-Kisâ'î'nin kitabı, Sibeveyh'inkinden sonra yazılmasına rağmen Cudi b. Osman'ın sayesinde Endülüslüler önce el-Kisâ'î'yi ve dolayısıyla Kûfe Okulunu tanımışlardır. Nitekim H. III. asrın başlarında Malaga'lı Ebu'l-Hasan Muferrrec'in el-Kisâ'î'nin kitabına bir şerh yazması, Kûfe etkisinin yayılmış olduğunu gösterir.

Endülüslerin, Basra okulunu tanınmaları, H. III. asrın sonlarına doğrudur. Edebiyat ve ahbar alanında bilgi sahibi olan el-Afusnik (ö. H. 307 / M. 928), Doğuya yaptığı sefer sonucu Mısır'da tanıştığı Ebû Ca'fer ed-Dîneverî'den Sibeveyh'in kitabını rivayet yoluyla alarak ilk kez Endülüs'e getirmiş ve Kurtuba'da talebelerine okumuştur. Bu asra kadar Endülüs'te göze çarpan gramerciler, genellikle başka ilim dallarında parlayıp grameri ikinci bir dal olarak sonradan seçmişler ve bu ilmin doğudan Endülüs'e taşınmasına önyak olmuşlardır. Çoğunun kitapları zamanımıza kadar gelmediği için haklarında daha fazla bilgi sahibi değiliz. Bir hazırlık dönemi teşkil eden bu devreden sonra Sibeveyh'in kitabının Endülüs'e girişiyle yeni bir dönem başlamıştır. Gramerciler artık konulara daha iyi nüfuz edebilmekte ve adlarını duyurabilmektedirler. Çalışmalarının ürünü olarak başka kitaplara yazılan şerhlerine rastladığımız bu gramerciler, çeşitli okullara ait öğrendikleri bilgileri mukayese ederek doğrusunu bulmaya çalışmış, gerektiğinde

bunları reddederek kendi içtihadını kullanabilecek düzeye gelmişlerdir. Bu dönemden itibaren Endülüs'te gerçek anlamda gramerci sayılabilecek kişileri ayrı bir bölümde inceleyip çalışma metodlarına ve görüşlerine yer vereceğiz. Âlimleri incelerken Endülüs'ün siyasi tarihindeki dönemleri esas alarak gruplandırdık:

6.1. Mülûku't-Tavâif ve Endülüs Emevileri Dönemi

H. 93/415 M. 711/1033 arasındaki süreyi bu kapsayan bu dönemde Endülüs'te pek çok dilci, edip, şair ve yazar yetişmiştir.

Abdü'l-Melik B. Habib es-Sülemî (ö. 238 / 852)

Aslen Tuleytula'lı. İlbire'de (Elvira) doğdu. Kurtuba'ya yerleşti. Sonra Mısır'a yolculuk yaptı. Daha sonra Endülüs'e döndü ve H. 238'de vefat etti. Asrının seçkin simalarından olan Abdülmelik b. Habib, fıkıh, hadis, nahiv ve dil ilminde söz sahibi bir âlimdi. Hem Endülüs'te hem de Doğu'da bir takım hocalardan ders almıştır. Endülüs'teki hocalarından bazıları: Ğâzî b. Kays, Ziyad b. Abdurrahman'dır. Doğu'ya yolculuk yaptığında da özellikle Mısır'da bir çok âlimden ilim tahsil etmiştir. Bazıları şunlardır: Abdülmelik el-Mâcişûn, Mutrif b. Abdullah, İbrâhim b. el-Münzir el-Cüzâmî, el-Makkârî, Abdülmelik b. Habib Es-Sülemî'nin Endülüs'te özel bir yeri vardı. Zira "Endülüs'ün âlimi" denildiğinde, Abdülmelik b. Habib kastedilirmiş. Vefat ettiğinde "Endülüs'ün âlimi öldü." denilmiştir.

el-İflîlî (Ebu'l-Kasım İbrahim B. Muhammed) (ö. 441 / 1049)

H. 352'de Kurtuba'da doğmuş, yine Kurtuba'da vefat etmiştir. Nahiv ve lügat âlimlerindendir. Düzgün konuşan, kelama önem veren ve çok şiir ezberlemiş bir bilgindir. Ebû Bekr e-Zübeydî'den ve Ahmed b. Ebân'dan rivayette bulunmuştur. Ebû Ali el-Kâlî'nin *el-Emâlî* adlı eserini rivayet etmiştir. Endülüs'te edebiyat okutan ilk kişilerden biri olan el-İflîlî aynı zamanda Mütenebbî'nin Divanını şerhetmiştir.

Kazzâz el-Kayrevânî

321/933 veya 322/934 yılında Kayrevan'da doğan bilgin, dilciliği yanında edip ve şairliğiyle de tanınmıştır. Kayrevan'da Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed ed-Derâvînî, Ebü'l-Kasım İb-

nü'l-Vezzân İbrahim b. Osman el-Kayrevânî ve gibi âlimlerden lügat, nahiv ve aruz dersleri almıştır.

Eserleri. 1. *Darâ'irü's-Şi'r* Vezin, kafiye ve diğer bazı zaruretler sebebiyle şairlerin kural dışı kullanım ve tasarruflarına dair olan eseri, Müncî el-Kâ'bî (Tunus 1971), Muhammed Zağlûl Sellâm ve Muhammed Mustafa Heddâre ile (İskenderiye 1973) neşretmiştir. 2. *El-Aşerât Fi'l-Luga*. Yaklaşık on veya daha fazla anlamı olan kelimelerin derlendiği bir sözlüktür. Müellif bu kitabında Gulâmu Sa'leb'in aynı konudaki eserini örnek almıştır. 3. *El-Müselles*. Arapça'da bir hareke farkıyla üç değişik kelime oluşturan kalıplarla ilgili bir sözlüktür. 4. *El-Câmi Fi'l-Luga*. Kazzâz'ın en tanınmış eseri olup Halife Aziz-Billâh'ın emriyle yazılmıştır. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luga*'sına benzediği kaydedilen kitap İbn Manzûr, Fîrûzâbâdî, Zebîdî başta olmak üzere birçok lügat ve nahiv âliminin eserlerine kaynak olmuştur.³⁰ 5. *El-Hurûf*. Kazzâz, 1000 varak hacminde olduğu rivayet edilen Arapça edatlara dair bu eserini de 361/972 yılında Azîz-Billâh'ın isteğiyle kaleme almıştır.

Muhammed B. Yahya er-Rabâhî (ö. 353 / 974)

er-Rabâhî (ö. 353/974), Sibeveyh'in kitabını esas alarak çalışma yapma akımını başlatan kişidir. er-Rabâhî'nin, *el-Kitâb*'ı Mısır'da ünlü gramerci en-Nahhâs'tan alarak Kurtuba'daki talebelerine okutmasıyla yeni bir dönem başlatmıştır diyebiliriz. Kendisi kitapları, bir şey öğrenmenin yanı sıra yeni bir hüküm çıkarma amacıyla okumuştur.³¹ Ondan önce eğitimciler, talebeleri yetiştirirken sanat kullanma, anlam uygunluğu gibi konulara ağırlık vererek Arap dilinin inceliklerini öğrenmeye ve sırlarını çözmeye gayret sarf etmemişlerdir. Ayrıca dilde idğam, imâle gibi okuma kurallarına özen göstermemişlerdir. Bu konuda er-Rabâhî, derinlemesine inceleme yaparak elde ettiklerini çevresindekilere öğretmiş ve bu alanda öncülük yapmıştır.³²

³⁰ Fuat Sezgin, GAS, 8, 250.

³¹ ez-Zübeydi, s. 336.

³² ez-Zübeydi, s. 337.

Ali Ebû el-Kâlî (ö. 356 / 977)

Ali Ebû el-Kâlî (ö.356/977) Basra Okulunun Endülüs'te tanınmış tutulmasında büyük pay sahibidir. Endülüs'e gelirken Arap grameriyle ilgili temel kaynakları beraberinde getirmiştir. Getirdiği kitapların metodlarına benzer usullerle eserler telif etmiştir. Onun metodu, tahkik, zabt, sağlıklı ve sağlam bir rivayet, kadim metinlerdeki edebî üsluplara ve lugavî konulara tam bir hakimiyet şeklinde özetlenebilir. İbn Dürüsteveyh, Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Ahfeş es-Sağîr, İbn Dureyd, İbn Serrâc'dan özellikle nahiv olmak üzere Arap dili ve edebiyatı okudu. Bağdat'ta 25 yıl ilim tahsili yapan ve halk arasında sözü hüccet kabul edilen el-Kâlî'nin her fırsatta Basralıları savunması etkili olmuştur.³³ Eserleri; *el-Emâlî*, *el-Maksûr ve'l-Memûd* ve *el-Bârî fi'l-Luğa*'dır. Bu üç eser günümüze ulaşmıştır.

El-Emâlî hakkında kısa bir bilgi verecek olursak bu eser eski Arap edebiyatı kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Kitap, edebiyat, tenkit, şiir ve lügat ilimleri hakkında bilgi verir. Eserde, Kurtuba Üniversitesinde ders veren hocalardan ve imlâ esaslarından bahsedilmektedir.

İbnu'l-Kûtiyye (ö. 367 / 988)

Ali Ebû el-Kâlî'nin öğrencisi olan İbnu'l-Kûtiyye (285-898 / 367/977) Kurtuba'da doğmuştur. H. 367 yılında Kutuba'da vefat etmiştir. Kurtuba'da İbn Ebû'l-Velîd el-A'rec, Muhammed b. Abdülvehhâb b. Mugis, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe, Kasım b. Asbağ, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen gibi hocalardan ders almıştır. IV/X. yüzyılda Endülüs'te Ebû Bekir ez-Zübeydî'den sonra Arap dili ve edebiyatında özellikle nahiv, lügat ve nevâdir konularında en büyük şahsiyet olarak kabul edilen İbnu'l-Kûtiyye tarih, ahbâr, şiir gibi ilim dallarıyla fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerde zamanın önde gelen âlimlerindendir.³⁴ İbnu'l-Kûtiyye'nin *Matmahu'l-Enfûs*, *Mu'cemü'l-Udebâ* (Yâkût el-Hamevî) ve *Mesâlikü'l-Ebsûr* (Ömerî) gibi kaynaklarda yer alan şiirlerinin çoğu bahçe, kır,

³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udaba*, Kahire 1969, 7, 31.

³⁴ Hüseyin Yazıcı, "İbnu'l-Kutiyye", DİA, İstanbul 2001, XXI, 229.

çiçek ve tabiat tasvirleriyle ilgilidir. Teşbihlerindeki güzellik, kelime seçimindeki titizlik, anlam berraklığı ve örgü mükemmelliği şairlerinin en belirgin özellikleridir.

el-Ef'âl (Teşârîfü'l-Efâl) adlı, fiilleri müstakil olarak inceleme konusu yapan eseri İbnu'l-Kûtiyye'nin en eski ve en önemli eserleri arasında yer alır. Arap dilindeki sülâsî mücerred fiillerle "if'âl" babının kullanımını inceleyen eser bir mukaddime ile üç bölümden oluşur. İbnu'l-Kûtiyye'nin bir diğer eseri de tarihle ilgilidir. *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, adlı bu kitap Endülüs'ün fethi ve tarihi konusunda Belâzürî'nin Fütûhu'l-Büldân'mdan sonra en eski kaynak olarak kabul edilir. Eserde, Araplar'ın Endülüs'e girişinden (93/711) başlayarak Emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman döneminin (888/912) sonuna kadar geçen olaylar muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.³⁵

Ahmed b. Abbân (ö. 382 / 1003)

Ahmed b. Abbas (ö. 382/1003) da el-Kâlî'nin öğrencilerindedir. Basralı el-Ahfeş ve Kûfeli el-Kisâ'î'nin kitaplarına birer şerh yazmıştır.³⁶ Bu da, Basra ve Kûfe okullarının her ikisini de tanımakta olduğunu göstermektedir.

Ebû Bekr ez-Zubeydî (ö. 379 / 1000)

Yaşadığı çağda nahiv ve lügat ilminde eşsiz bir bilgindi. Lügatte ve i'rabda üstaddı. Bundan dolayı kendisine "Kâ'betü'l-Âdâb" denirdi. Aynı zamanda şairdi. H.379'da İsbiliye'de vefat etti. el-Kâlî'nin öğrencilerinden biri olan Ebû Bekr ez-Zubeydî'nin (ö. 379/1000) gramer konusunda yazdığı *el-Vâdih* adlı eseri, zamanımıza kadar gelmiştir. el-Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn* adlı eserine bir muhtasar yazan ez-Zubeydî'nin, halkın yanlış konuşma ve okuması (lahn) hakkında bir kitap yazdığı da belirtilmektedir.³⁷

İbn Sîde ed-Darîr (ö. 458 / 1066)

İspanya'da Murcie'de doğmuş, Denia'da vefat etmiştir. Ünlü dilci ve gramerci İbn Sîde (ö. 458/1066)'nin sadece Endülüs'te değil

³⁵ İslâm Ansiklopedisi, "İbnu'l-Kûtiyye", İstanbul 1993, V/2, s. 864.

³⁶ es-Suyûtî, *Buğye*, 406.

³⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, XVIII, 181.

bütün Arap ilim aleminde özel bir mevki vardı. Babası gibi âmâ olduğundan Darîr lakabı ile de anılan İbn Sîde, ilk öğrenimini babasından almış, altı yaşında Kur'ân-ı ezberlemiş ve daha sonra Ebû'l-Alâ Sâid b. Hasan el-Bağdâdî, Ebû Osman Saîd b. Muhammed ve Ebû Bekir ez-Zübeydî gibi alimlerden dil, gramer, şiir konularında dersler almıştır. Doğum yeri olan Mürsiye'deki siyâsî olaylar sebebiyle Dâniye'ye gitmiş ve bölgenin emîri Ebû'l-Ceyş Mücâhid b. Abdullah el-Âmirî ile dostluk kurmuştur. Emir in ölümünden sonra yerine geçen oğlu ile anlaşamamış ve Dâniye'den ayrılmıştır. Ancak bir süre sonra yazdığı kaside ile emirden af dilemiş ve Dâniye'ye dönmüş, 25 Rebîülâhîr 458 (26 Mart 1066) tarihinde burada vefat etmiştir. Üstad olan İbn Sîde, el-Ahfeş'in kitabına bir şerh yazmıştır. Ünlü sözlüğü *el-Muhassas*'ın giriş bölümünde belirttiği gibi bu eserin hazırlanmasında faydalandığı kitaplar arasında Bağdat Dil Okulundan Ebû Ali el-Fârisî'ye ait *el-İdah*, el-Hücce ile yine Bağdatlı İbn Cinnî'nin *el-Hasâ'is*, et-Temmâm'ın *el-Mu'rab* ve *Sirru's-Sina'a* gibi eserleri de bulunmaktadır.

İbn Sîde'den itibaren Endülüs gramercilerinin, Basra ve Kûfe Dil Okullarının yanında Bağdat Dil Okulu gramercilerinin, özellikle Ebû Ali el-Fârisî ile İbn Cinnî'nin çalışmalarına eğildiklerini, bu üç okul arasında mukayeseler yaparak konulara daha iyi nüfuz etmeye çalıştıklarını görüyoruz. Bu dönemde artış gösteren ta'lil hareketleri, Bağdat Okulu görüşlerinin yayılıp taraftar bulmasında etkili olmuştur.

Süleyman b. İsa eş-Şentemerî (ö. 476 / 1097)

el-A'lamu'n-Nahvî olarak tanınan eş-Şentamârî (ö. 476/1097) Bağdat Ekolünün gramercileri tarafından tanınıp geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Cümleleri tahlil ederken harekeye etki eden ilk ve alışlagelmiş hükümlerle yetinmeyerek ikinci bir amil arama yoluna gitmiştir. Örneğin mubtedayı incelerken, onu merfu kılan ve mansub olmasını engelleyen amilleri araştırmıştır.³⁸ eş-Şentamârî, şerhleri ile ünlüdür. Bağdat Okulundan ez-Zeccaci'nin

³⁸ Dayf, *Medâris*, 293.

el-Cümel adlı kitabını, içindeki beyitlerle şerh etmiştir. Sibeveyh'in kitabında yer alan bazı anlaşılabilir yerleri şerh ederek bu kitabın öğrenimini elinden geldiğince kolaylaştırmıştır. Öyle ki bütün Arap aleminde Sibeveyh'in kitabının en ince detaylarına kadar inilerek anlaşıldığı ve şerh edildiği yerin Endülüs olduğu intibâ uyanmıştır.³⁹

6.2. Murâbıtlar Dönemi

Bu dönemde İbn Sîd el-Batalyevsî, İbnu'l-Bâziş ve İbnu't-Tarâve Endülüs gramerinin zirve isimleri olarak kendilerini göstermektedirler.

Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö. 521 / 1127)

el-Batalyevsî (ö. 521/1127), dil ve nahiv ilimlerinde otoriter biridir. Döneminde insanların nahiv ilmini öğrenmek için başvurdukları bir kaynak görevini üstlendiğini söylemek mümkündür. Valensiya'da gramer dersi vermekle görevlendirilen el-Batalyevsî'nin şerhleri ünlüdür. Bağdatlı ez Zeccâcî'nin *el-Cumel* adlı kitabındaki kısa ve kapalı konuları şerh ettiği *Islahu'l-Halel el-Vâki fi'l-Cümel* ile yine bu kitaptaki beyitleri şerh ettiği *el-Halel fi Şerhi Ebyâti'l-Cumel* adlı şerhleri başta gelir. Ayrıca gramere ait görüşlerini yazdığı *el-Mesâ'ilu'l-Mensûrâ* adlı bir kitabı da bulunmaktadır.

İbnu't-Tarâvâ (ö. 528 / 1134)

Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde dolaşarak ders veren İbnu't-Tarâvâ (ö. 528/1134) gramer konusunda *et-Tarsih*'i yazmıştır. İbnu't-Tarâvâ, daha ziyade Kûfe ve Bağdathlıların etkisi altında kalmaktadır. Bunu, görüşlerinden anlamaktayız. Örneğin, ma'rife'nin asil bir öge olup nekre'nin bundan türediğini kabul eden Kûfelileri destekleyerek bunun tersini savunan, başta Sibeveyh olmak üzere diğer Basralı gramercilere muhalefet etmiştir.⁴⁰

İbn'ul-Bâziş (ö. 540 / 1145)

İbn'ul-Bâziş, İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Hâlid Abdullah b.

³⁹ Dayf, *Medâris*, 294.

⁴⁰ Dayf, *Medâris*, 296.

Ebû Zemeyn, Ebû Ca'fer İbn Rızk gibi hocalardan dersler almıştır. Arap dili ve edebiyatı ile kıraat, hadis ricali ve râvileri sahalarmında zamanın ileri gelen âlimlerinden olan İbnü'l-Bâziş, bizzat kendisi Endülüs'ün üç büyük nahiv âliminden biri olduğunu ifade etmektedir.⁴¹ Ayrıca onun zamanında *Kitâbü Sîbeveyhî*'yi ezbere bilen sayılı dilcilerden biri olduğu kaydedilmektedir. İbnü's-Sîd gibi şerhleri ile ünlüdür. Sibeveyh'in *el-Kitâb*, el-Muberrred'in *el-Muktadab*, İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl*, el-Fârisî'nin *el-İdâh* ve en-Nahhâs'ın *el-Vâfi* adlı eserlerine şerhler yazmıştır. En önemli eseri Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *el-Cümelü'l-Kübrâ* adlı eserinin şerhi olan *Şerhu'l-Cümel* adlı kitabıdır. Ebû Hayyân, bu şerhe İbnü'l-Bâziş'in öğrencisi Ali b. Mûsâ b. Hammâd'ın bir ta'lik yazdığını, bu ta'likin Endülüs nahiv âlimleri arasında şöret bulduğunu söylemektedir. Bir başka eseri de hocalarının kısa biyografileriyle onlardan okuduğu kitap ve derslere, aldığı icazetlere dair olan *el-Bernâme* adlı eseridir.

6.3. Muvahhidler Dönemi

474/1090 yılında başlayan Muvahhidler dönemi, 624/1229 tarihine kadar sürmüştür. Bu dönemde yaşayan dilciler arasında Ahmed Tâhir, es-Suheylî, el-Cazûlî, İbn Haruf, eş-Şelevbîn, İbn Hişâm el-Hazravî, İbn Madâ, İbn Ufûr, İbn Mâlik ve Ebû Hayyân dikkat çekmektedir. Bunların içinde de reformist yönüyle İbn Madâ, yazdığı manzum gramer eseri *Elfiyye*'si ile İbn Mâlik ve Türk dili için yazdığı kitabı *el-İdrâk*'la Ebû Hayyân dikkat çekmektedir. Dolayısı ile bu dilciler üzerinde daha fazla duracağız. Muvahhidin Devri'nde Endülüslü dilciler daha çok Sibeveyh'in kitabını şerh etmekle meşgul olmuşlardır. Sayıları hayli kabarık olan bu dilcilerin en önemlileri İbnü'r Rammak (ö. 541/1162), Cabir el-İşbili (ö. 596/1217), el-Iklisi (ö. 550/1171) ve Ebû Bekr b. Muhammed b. Talha (ö. 618/1239)' dir.

Ahmed b. Tâhir (ö. 580 / 1201)

Ahmed b. Tâhir (ö. 580/1201) Sibeveyh'in kitabı ile ders vermekle ünlüdür. Bu kitaba yazdığı haşiyeler, sonradan öğrencisi İbn

⁴¹ Muharrem Çelebi, "İbnü'l-Bâziş", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 236.

Haruf'un yine bu kitaba yazacağı şerhe kaynaklık etmiştir.⁴²

Ebu'l-Kasım es-Suheyli (ö. 581 / 1187)

es-Suheyli (ö. 581/1187), yaşadığı dönemde gramer, hadis, tefsir ve rivayet konularında meşhur olmuştur. ez Zeccâcî'nin *el-Cumel* kitabına tamamlanmayan bir şerh yazmıştır. Şöhreti Endülüs dışına taşan es-Suheyli, Marakeş Valisi tarafından davet edilerek bir müddet Kuzey Afrika'da ders vermiştir.

el-Cezûlî (ö. 607 / 1210)

Yaşadığı devrin önde gelen gramercilerinden Ebû Musa b. Abdulaziz Yelelbaht el-Cezûlî (ö.607/1210), Basra Okulundan İbnü's-Serrâc'ın *el-Usul* adlı kitabına bir şerh yazmıştır.⁴³ Kural dışı ve yabancı kelimeler hakkında bir kitap yazan el-Cezûlî'nin bu kitabını sonradan şerh edenler, çoğu zaman şerhten aciz kaldıklarını ne demek istendiğini anlamadıklarını itiraf etmişlerdir.

İbn Harûf (ö. 609 / 1212)

Birçok yerde ders veren İbn Harûf (ö. 609/1212)'un Sibeveyh'in *el-Kitâb'ı* ile Zeccâcî'nin *el-Cumel'*ine yazdığı birer şerhi vardır. es-Suheyli ile tartışmaları olmuştur. İbn Harûf, daha ziyade Basralılardan etkilenmiş ve onların görüş ve içtihatlarını tercih etmiştir.

Ebû Ali eş-Şeylebîn (ö. 645 / 1266)

Gerek Doğunun ve gerekse Endülüs'ün en büyük gramercilerinden biri olan eş-Şeylebîn (ö. 645/1247), yaklaşık 60 yıl ders vermiştir. Yasadığı dönemin birçok gramercisi, kendisinden ders almıştır. Gramer konusunda *et-Tevdie fi'n-Nahv* adlı bir kitabı vardır.

İbn Hişam el-Hazrevî (ö. 646 / 1267)

eş-Şeylebî'nden ders alan el-Hazrevî'nin (ö. H. 646 M. 1267) *Faslu'l-Makal fi Ebniyeti'l-Efal* ve *el-Mesa'ilu'n-Nuha* gibi eserleri vardır.

İbn Madâ (ö. 592 / 1213)

Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Sa'd b. Haris b.

⁴² Dayf, *Medâris*, 298.

⁴³ Fuat Günel, "İsâ b. Abdülaziz el-Cezûlî", *DİA*, İstanbul 1986, VII, 514-51.

Asim b. Madâ, 513/1134 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Lahm Kabilesindedir. İbn Zubeyr'in ifadesine göre Endülüs'te Hicri VI. asrın son büyük alimlerinden birisidir. İbnu'r-Rammak'tan Sibeveyh'in kitabını okuyan İbn Madâ, Arap gramercilerine muhalif görüşleriyle ünlüdür. Gramerin yanı sıra kelam, tıp matematik ve geometri alanlarında da derin bilgi sahibi olup rivayet konusunda güvenilir birisiydi. Muvahhidler devrinde bir müddet Fas Kadılığı yapmıştır. İlim tahsilini Kurtuba, İsbiliyye ve Septe gibi şehirlerde tamamlayan İbn Madâ, gençliğinin en verimli devresinde kendisini çekemeyen kişilerin yaptığı baskı ve kötülükler sonucu Endülüs'ü terk etmiş ve bir süre başka diyarlarda dolaştıktan sonra 1145 yılında Marakeş'e gelerek burada ders vermeye başlamıştır. Bu sırada Kuzey Afrika 'da Muvahhitler hüküm sürmekteydi. İbn Madâ, Muvahhid hükümdarlarından Ebû Ya'kub b. Abd el-Mu'min'in yanında saygı ve ikram görmüş ve bir müddet oğullarını eğitmiştir.

İbn Madâ'nın üç kitap yazdığı bilinmektedir. Üçü de gramer konusunda olan bu kitaplardan sadece *er-Redd' ala en-Nuhat* mevcut olup diğer iki kitap, *el-Muşrik fi'n-Nahv* ve *Tenzihu Eimmati'l-Kur'an Amma La Yeliku bi yalik bi'l-Beyan* ise kayıptırlar. İbn Haruf, bu son kitaba, *Tenzih Eimmeti'n-Nahv Amma Nusibe İleyhim mine'l-Hata' ve's-Sahv* adlı bir kitapla cevap vererek İbn Madâ'yı eleştirmiştir. Bunun üzerine İbn Madâ, "Biz, koçların tos vuruşuna aldırış etmezken şimdi de yavru kuzular (İbn Haruf) bizi tehdit ediyor." demiştir. İbn Madâ 592 / 1213 yılında İsbiliyye'de vefat etmiştir. Muvahhidler, Endülüs'te yönetimi ele geçirdikten sonra doğu Arap dünyasına ve onların değerlerine savaş açmışlardır. Öncelikle halkı dört mezhebin kitaplarını yakmaya ve Doğu fikhını Doğu'ya geri göndermeye çalışmışlardır. Muvahhid idarecilerinden Abdulmümin'den sonra bir müddet oğlu el-Mansur'un yanında kalan İbn Madâ, *er-Redd ala'n-Nuhât*'ı yazıp gramercilere ve görüşlerine hücum etmiştir. Bu tavrındaki en büyük faktör, şüphesiz o devirde devletin resmi mezhebi zahiriye mezhebi ve felsefesidir. Kıyas ve her türlü tevili reddederek sadece Kur'an ve Hadise dayanması ve bu ikisinin zahiri hükümlerine göre hareket etmeyi

tercih eden Zahirilerden etkilenen İbn Madâ, bu prensipleri gramer çalışmalarında kullanmıştır. İbn Madâ, sadece Endülüs'ün değil bütün Arap gramer tarihinin en büyük isimlerinden birisidir.

Gramer çalışmalarını alışlagelmişin dışında yaklaşımlarla ele alıp bu alana bir yenilik getirmeye çalışan ve ilk devirlerden itibaren gramercilerin ortak özelliği olan amil nazariyesini reddederek dikkatleri üzerine çeken İbn Madâ'nın bu görüşlerini ve bunlara zemin hazırlayan ortamı şöyle özetleyebiliriz:

İbn Madâ, mensup olduğu Zahiriyye mezhebinin prensiplerini gramere uygulama niyetiyle, doğuda geçerli olan nahvin bazı usûllerini reddedip, grameri kendince içine düştüğü furû ve te'vil çokluğundan kurtarma gayretine girmiştir. İbn Madâ, bu amacını kitabının başında açık bir şekilde ortaya koymakta ve bu eseri yazmadaki amacının "nahivcinin ihtiyaç duymadığı şeyleri nahivden atmak ve üzerinde birleştikleri hatalara dikkat çekmek" olduğunu belirtmektedir.

Muvahhidler döneminde yaşayan İbn Madâ, yaşadığı ortamın da etkisiyle, klasik nahiv kuralları ve nahivcilerine karşı çıkmış, onlara karşı devrim sayılabilecek bir karşı çıkış gerçekleştirmiştir. Döneminin en ünlü alimlerinden ders alan ve özellikle de nahiv konusundaki problemleri ve ihtilafları iyi bilen İbn Madâ, nahvi içine düştüğü çıkmazdan kurtarmak ve öğrencilerin bu dili öğrenmelerini daha kolaylaştırmak için içtihad yapmıştır.⁴⁴ Fıkhî Mezhebinin etkisi hemen hemen bütün dil görüşlerinde hissedilen İbn Madâ'nın döneminde diğer mezheplere karşı bir savaş vardı. İmam Gazzâlî'nin kitapları Endülüs'e geldiğinde yakılmıştır.⁴⁵

İbn Usfûr (ö. 669 / 1270)

Ali b Mu'min b. Muhammed b. Ali Ebû el-Hasan b. Usfûr, yaşadığı devirde Endülüs'te gramerin en büyük alimi olarak kabul edilmektedir. 597-1201 yılında İsbiliyye (Sevilla)'de doğan İbn Usfûr'un gramerden başka bir ilim dalı ile uğraşmadığı, bütün kaynaklarda zikredilmektedir. Aralarında Ebû Ali eş-Şevbîn ve

⁴⁴ es-Serâtavî, 87.

⁴⁵ es-Serâtavî, 88.

Ebü'l-Hasan ed-Debbâc gibi alimlerin de bulunduğu kişilerden ders alan İbn Usfûr, sonraki dönemlerde Endülüs'te birçok şehirde ders vermiştir. Derslerinde Sîbeveyh'in *el-Kitâb'ı*, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-îdâh'ı*, Cezûlî'nin *el-Mukaddimetü'l-Cezûlîye'si* ile ez-Zeccâcî'nin *el-Cümel'ini* şerhetmiştir.⁴⁶

Çalışma ve araştırmada oldukça sabırlı ve azimli birisi olarak tanınan İbn Usfûr'un eserleri arasında nahiv konusunda *el-Mukarrab* ve sarf konusunda *el-Mumta'*, Doğuda da tanınan eserler arasında yer alır ve birkaç defa şerh edilmiştir. Diğer eserleri arasında, *el-Miftâh*, *el-Bâdî'* ve *el-Hilâl* bulunmaktadır. Bağdat okulundan İbn Cinni'nin *el-Muhteseb'ini* özetleyerek *Muhtasarü'l-Muhteseb'i* hazırlayan ve yine Bağdatlı ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* kitabına üç şerh yazan İbn Usfûr'un ayrıca tamamlanmamış olan *Şerhu'l-Mukarreb*, *Şerhu'l-Hamase*, *Şerhu'l-Es'ari's-Sitte* gibi şerhleri de vardır. İbn Usfûr, Endülüs'te muhafazakar gramerin önde gelen temsilcilerinden sayılır. İctihatlar yapıp yeni şeyler ortaya çıkarmaktan ziyade özellikle Doğuluların yolundan yürüyerek bunlara ait bütün görüş ve fikirleri derleyip karşılaştırarak konulara ayrıntıları ile vakıf olma ve bunları çevresindekilere öğretme yolunu tutmuştur. Kendisini, selefi İbn Madâ gibi, ortaya yeni bir şey atan bir gramerci olarak göremiyoruz.

İbn Mâlik (ö. 672 / 1273)

el-Elfiyye adlı eseriyle tanınan ünlü gramerci İbn Mâlik, (ö. 672-1273) Endülüs'ün Ceyyân şehrinde doğmuş ve ilk bilgileri buradaki Sabit b. Hiyâr, Ebû Rezîn el-Külâî ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. Nüvvâr gibi bazı âlimlerden aldıktan sonra, Endülüs'teki siyasi istikrarsızlık ve sosyal çalkantılar sebebiyle otuz yaşlarında Kuzey Afrika'ya göç etmiştir.⁴⁷ Daha sonra hacca giden İbn Mâlik dönüşte Dımaşk'a uğramış ve burada muhaddis Ebü'l-Hasan Alemüddin es-Sehâvî, Ebü'l-Fazl Mükerrrem ve Ebû Sâdık Hasan b. Sabâh, Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'den dersler almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Halep'te gramer dersleri vermeye başlayan İbn

⁴⁶ Fahreddin Kabave, "İbn Usfûr el-İşbîlî", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 431.

⁴⁷ Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 169.

Mâlik'in talebeleri arasında, oğlu Bedrüddin Muhammed, Şair Bahâuddin b. en-Nahhâs ve fıkıh âlimi Ebû Zekeriyya en-Nevevî sayılabilir. Sonra tekrar Şam'a dönen ve burada gramer ve kıraat dersleri veren İbn Mâlik burada vefat etmiştir.⁴⁸

İbn Mâlik, büyük bir filolog olarak tanınır. Gramer, dil ve kıraat konularında yaşadığı asrın en büyük âlimlerinden sayılır. Şöhret bakımından Sibeveyh'i geçtiği söylenir. Eserlerini incelediğimiz zaman, kuralları tanzim edip ibareleri sadeleştirmek yoluyla sarf ve nahiv öğretimini gerçekten kolaylaştırdığını ve ileri götürdüğünü görürüz. İbn Mâlik, özellikle gramer çalışmalarında faydalandığı delilleri ezberlemekle ünlüdür. Bir konuyu savunacağı zaman önce Kur'an'dan delil getirir, burada yoksa hadislerden, orada da bulamazsa geniş bilgi sahibi olduğu şiiirlerden rivayetler yaparak kendisini kabul ettirirdi. Gramer çalışmalarında büyük ölçüde hadislerden yararlanarak delil getiren İbn Mâlik'ten önce birçok gramerci de aynı metodu uygulamış, ancak bu sistem, kendisi tarafından genişletilmiştir.⁴⁹

İbn Mâlik, gramerin yanı sıra dil, morfoloji, kıraat, şiir ve aruz konularında da eserler yazmıştır. Gramer konusunda yazdığı eserlerinin özelliği, gramerin, akıcı bir manzum ifadeye dökülerek öğretim için yeni ve başarılı bir yol oluşturmasıdır. Önemli eserleri arasında şunları sıralayabiliriz: *El-kafiye ve eş-Şafiye, el-Hulasatu'l-Elfiyye, Teshilu'l-Fevâ'id ve Tekmilu'l-Makâsid, Lamiyyetu'l-Efal veya Miftâh fi Ebniyeti'l-Efal, Tuhfatu'l-Mevdûd fi'l-Maksûr ve'l-Memdûd, Şevâhidu't-Tavdih ve Tashih Müşkilâtı Camii's-Sahih, el-İ'lâm bi Musellesi'l-Kelâm.*

İlk tahsilini Endülüs'te yaptıktan sonra Doğuya gidip yerleşen İbn Mâlik, Arap Dilinin tüm inceliklerine vâkıf idi. Çalışma ve araştırmaları sonucu gerek Doğudaki dil okullarından ve gerekse Endülüs'teki gramercilerden etkilenen İbn Mâlik, bununla birlikte taklitçi bir metot izlememiş ve bundan her zaman için kazanmıştır. Kûfeliler gibi İbn Mâlik de semâyı dikkate alarak çalışma yapmış-

⁴⁸ M. B. Cheneb, "İbn Malik" *İA*, İstanbul 1993, V/2, s. 767.

⁴⁹ Dayf, *Medâris*, 310.

tır ki, şiirlerden destek alması bunun delilidir. Ayrıca yine Kûfeli-ler gibi kural dışı bazı kullanımlardan da istifade etmiştir. Bunun yanı sıra Basra ekolü alimleri de, İbn Mâlik'i etkilemişlerdir.

İbn Ebi'r-Rebi' (ö. 688 / 1289)

Önemli bir Endülüs nahiv ve tefsir âlimi olan Ebü'l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî el-İşbîlî 599/1203 İşbîliye'de (Sevilla) doğmuştur. İlk öğrenimini Endülüs'ün önemli ilim merkezlerinden İşbîliye'de yapan İbn Ebi'r-Rebî zamanın ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. Hayatının sonuna kadar Sebte'de ika-met eden İbn Ebi'r-Rebî 688/1289 tarihinde vefat etmiştir. İbn Ebi'r-Rebî, dil alanında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'i ile Zeccâcî'nin *el-Cümelü'l-Kübrâ*'sı ve Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İdâh*'ına özel ilgi göstermiş, bu kitaplara dair değişik hacimlerde birçok şerh kaleme almıştır. Eserleri: *el-Mülâhhas fî Dabtı Kavânîni'l-Arabîyye*, *el-Basît fî şerhi Cüme-li'z-Zeccâcî*, *eş-Şerhu'l-Evsat alâ Kitâbi'l-Cümel li'z-Zeccâcî*.

Ebû Hayyân (ö. 745 / 1344)

Ünlü gramerci Muhammed b. Yusuf b. Hayyân, H. 654/M. 1275 yılında Gırnata'ya bağlı Matahsaras'ta doğmuştur. Berberi Nifza kabilesine mensuptur. Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde nahiv, tefsir, hadis ve kıraat dersleri alan Ebû Hayyân'ın nahiv hocaları arasında, İbnü'z-Zâ'î ve Ebû Ca'fer b. ez-Zubeyr de bulunmaktadır. Daha sonra doğuya seferler yaparak Kuzey Afrika, Hicaz ve Mısır'ı ziyaret eden Ebû Hayyân, Kahire'ye yerleşerek İbn Nahhâs'ın gramer derslerine devam etmiş ve hocasının ölümünden sonra da onun yerine geçmiştir.⁵⁰ Yaşadığı devrin büyük âlimlerinden olan Ebû Hayyân, gramer dışında, tefsir ve hadis konularında da derin bilgi sahibi olup bu konularda kitap yazmıştır. Bu arada birçok talebe yetiştiren Ebû Hayyân'ın sonradan ünlü kişiler arasına giren talebeleri arasında Takıyyuddin es-Subki ve iki oğlu ile İbn Maktum bulunmaktadır. Ömrünün büyük bir kısmını Kahire'de geçiren ve burada ders verip kitap yazan Ebû Hayyân, H. 745/ M. 1344 yılında yine burada ölümlerini mezarına gömülmüştür.

⁵⁰ Mecduud Mansuroğlu, "Ebû Hayyân, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 30.

Arapca'nın dışında Türkçe, Farsça ve Habeşçe ile de ilgilenen Ebû Hayyân, bu diller üzerine de kitaplar yazmış ancak bunların büyük bir kısmı, zamanımıza kadar gelmemiştir. Endülüs'e has bir şiir türü olan Muvaşşah yazımında başarılı olmuştur. Edebiyatçı olan kızı Budar, kendi hayatını anlattığı bir eserini babasına ithaf etmiştir. Ebû Hayyân, Sibeveyh'e olan bağlılığı ile tanınır. Gramer konusunda onun rakipsiz olduğunu savunurdu. Ebû Hayyân, hocalığı süresince bilhassa Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile İbn Mâlik'in *et-Tahsil*'ini övmüş ve talebelerini bu iki kitabı esas tutarak gramer öğrenmeye teşvik etmiştir. Onun Sibeveyh'e olan bağlılığı, yine saygı duyup takdir ettiği ve bir şiirinde kendisini övdüğü İbn Teymiyye ile aralarının bozulmasına sebep olmuştur. Bir sohbet esnasında İbn Teymiyye, Ebû Hayyân'ın gramere ait bir görüşüne muhalefet etmiş ve ispatı için delil istemiştir. Ebû Hayyân, Sibeveyh'den delil getirince buna kızan İbn Teymiyye, "Sibeveyh saçmalamıştır. O, Allah'ın gönderdiği nahiv peygamberi midir ki kendisini hatasız kabul edeceğiz. Sibeveyh Kur'an'da, ne senin ne de onun anlayamayacağı seksen yerde hata yapmıştır." demekten kendini alamamıştır.⁵¹ Makkârî ve Askalânî, İbn Teymiyye'nin, "Sibeveyh, pervasız ve gerçeklere karşı saygısız bir insandı." dediğini de rivayet ederler. İşte bu tartışmadan sonra Ebû Hayyân ile İbn Teymiyye arasındaki ilişkiler bozulmuş ve Ebû Hayyân bu hareketi, affedilmez bir günah addetmiştir.

Ebû Hayyân'ın 65'e yakın kitap ve risale yazdığı söylenir. Bugün mevcut olan kitapları, bu sayının altındadır. Carl Brockelmann'a göre sayıları 19 olan bu kitapların önemlileri şunlardır:

1. *el-Bahru'l-Muhît*, Nahvi ve edebi özellikte bir tefsirdir. Tefsir konusunda ciltler dolusu yazdığı bu eserini iki cilt halinde *en-Nehru'l-Medd* adıyla yeniden yazmıştır.

2. *İrtisafu'd-Darab min Lisâni'l-Arab, et-Tezyîl ve't-Tekmil*'in muhtasarıdır. Gramer hakkında olup diğer gramer kitaplarında eksik olan konuları anlatmıştır.

3. *el-Mevfur min Şerhi İbn Usfûr, Zeccâcî'nin nahiv ile ilgili el-*

⁵¹ Ignaz Goldziher, *Zahiriler*, (çev, Cihad Tunç) Ankara 1982, s. 153

Cümelü'l-Kubra adlı eserine İbn Uşfûr tarafından yapılan şerhin muhtasarıdır. İbn Uşfûr'un tespit ettiği hükümler hakkında bir gramer kitabıdır.

4. *Ginâu'l-Gabes 'an Lisani'l-Habes*: Habeş grameri hakkında olan bu kitap kayıptır. Ayrıca Ebû Hayyân'ın *Tuhfetu'l-Erib*, *İ'râbu'l-Kur'an* adlı eserlerinin Avrupa kütüphanelerinde yazma nüshaları vardır.

Konumuz içerisinde yer alan Endülüs gramercilerinden daha sonraki bir dönemde yaşayan ve böylece Endülüslüler dâhil birçok gramercinin çalışma metodlarını inceleme fırsatı bulan Ebû Hayyân, kendine özgü bir çalışma metodu geliştirmeye çalışmıştır. Bu metodu başlangıçta İbn Madâ'ninkini andırıyorsa da Ebû Hayyân, dar bir alana sıkışıp kalmamış daha evrensel görünmüştür. Örneğin İbn Mâlik'e olan aşırı hayranlığının yanı sıra onun birçok görüşünü çürütmeye çalışan ve kendisine sık sık muhalefet gösteren gramerci, Ebû Hayyân'dır diyebiliriz.

Ebû Hayyân'ın Türk Dili Çalışmaları: Ebû Hayyân'ın Türkçeye olan ilgisi Mısır'da başlamıştır. XII. asırdan itibaren Mısır ve Suriye' de Eyyûbîler (1169/1250) ile hâkimiyetin Türklerin eline geçmesiyle buralarda Türk örf ve adetleri yayılmaya başlamıştı. Memlûklular Devri'nde ise Türk etkisi artık iyice yerleşmiş idi. Bu devirde saray dilinin Türkçe olması, bir Türk yurdu olmamakla birlikte Mısır'da Türk Diline büyük önem verilmesine sebep olmuş ve böylece dini, edebi birçok eser meydana getirilmiştir. Arapça bilmeyen Türk Emirleri ve Memluk Sultanları adına birçok Türkçe eserler yazıldığı gibi, diğer Türk memleketlerinde ve özellikle Anadolu'da meydana getirilmiş başlıca Türk eserleri de, onların kütüphaneleri için istinsah ettirilirdi.⁵² O devrin Mısır ve Suriye dil âlimleri, çeşitli münasebetler yolu ile ilişki içinde oldukları Türkmen, Kıpçak gibi Türk soyları ve hatta onların komsuları olan bazı yabancı milletlerin etnoloji ve dilleri hakkında bilgi sahibi idiler.⁵³ Böylece Mısır'da Türk Dilinin kazandığı önem, Ebû

⁵² Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Târîhi*, İstanbul 1981, s. 312.

⁵³ Mansuroğlu, 4, 31.

Hayyân gibi bir dilciyi, Araplara Türkçe öğretmek amacı ile Türkçe ve bilhassa Mısır'da konuşulan Türk şiveleri üzerine bir kitap yazmaya sevk etmiştir.⁵⁴

Ebû Hayyân'ı Türkçeye dair 4 kitap yazdığı bilinmektedir. Bunlardan sadece *Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk* elimizde mevcuttur. Diğer üç kitabı şunlardır ve maalesef bunlar kayıptır : *Zehru'l-Mulk fi Nahvi't-Turk*, *el-Ef'âl fî Lisâni't-Turk* ve *ed-Durrâtu'l-Mudî'a fi'l-Lugati't-Turkiyye*.

Sonuç

Endülüs'te nahiv çalışmaları Doğu'da olduğu gibi önceleri çeşitli metinlerde geçen garip ve nâdir kelimelerin manalarının açıklanması ile öğrencilerin karşılaştıkları nahiv sorunlarının vuzûha kavuşturulması gibi cüzî meselelerle başlamıştır.

Doğuya seyahat eden Endülüslüler'in beraberlerinde Endülüs'e getirdikleri nahiv kitaplarının yanı sıra Endülüs'e yerleşen doğulu âlimlerin Kûfe ve Basra nahiv ekollerinin öğretilerini Endülüs'te okutmalarından sonra Endülüs nahvinde cüzî meseleler aşılarak daha sistematik küllî meselelere geçilmiştir. Nahiv ilmini ıstılâhî anlamda Endülüs'te tanıtan ilk âlim, ilim tahsili için doğuya seyahat ederek Kisâi ve Ferrâ gibi Kûfe nahiv ekolüne mensup âlimlerden nahiv dersleri alan Cûdî b. Osmân el-Mevrûrî olmuştur. Cûdî b. Osmân'ın Kûfe nahiv ekolüne mensup nahivcilerin eserlerini Endülüs'te okutması sonucu Endülüs'te ilk zamanlar Kûfe nahiv ekolünün görüşleri yaygınlık kazanmıştır. Bu durum hicrî III. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Hicri III. asırda ilim tahsili için Doğu'ya seyahat eden Endülüslüler Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerinde Asma'î, Sicistânî ve Kisâi gibi meşhur lugat âlimlerinden dersler almış, hatta bazıları lugatı direkt olarak bedevîlerden almak için çöllerde yaşayan bedevîlere kadar gitmişlerdir.

Endülüs'te kaleme alınan nahiv ve lügat konulu eserlerin büyük çoğunluğu Sîbeveyh'in *el-Kitâb*, Zeccâcî'nin *el-Cümel fi'n-nahv*

⁵⁴ Hüseyin Avni Çelik, "Ebu Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", Erzurum Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy 19, (1990) s. 145.

ve Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbu'l-'Ayn*'ı gibi Doğu'da yazılan eserlerin şerh ve ta'likleri şeklindedir.

Endülüs nahvi, Basra nahiv ekolünden büyük ölçüde etkilenmiş, hatta kendisinden önce Endülüs'te yaygınlık kazanan Kûfe nahiv ekolünü gölgede bırakmıştır. Sibeveyh'in el-Kitâb'ının Endülüs'e girmesiyle Endülüs nahvi, Kûfe ve Basra nahiv ekolleri olarak iki yönlü bir seyir izlemiştir. Bu, Endülüs'te nahiv çalışmalarında en büyük etkiye sahip olan Bağdat nahiv ekolünün hicrî V. asrın başlarında Endülüs'e ulaşmasına kadar devam etmiştir.

Bağdat nahiv ekolü hicrî V. asrın başlarından itibaren Endülüs'te etkisini göstermeye başlamıştır. Mülûkü't-Tavâif dönemine denk gelen bu asırda Endülüs nahvi önceki asırlara nazaran büyük mesafe katetmiştir. Bunda Mülûkü't-Tavâif dönemi yöneticilerinin teşvik ve desteklerinin büyük rolü olmuştur. Bu dönemde Endülüs nahivcileri belli bir nahiv ekolüyle sınırlı kalmamış, aksine Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekollerinin görüşlerinden seçici bir şekilde yararlanmışlar, zaman zaman bu ekollerin görüşlerine yeni görüşler de eklemiştir. Hicrî VI. asırda Endülüs'te doğu nahvinden bağımsız olan ve nahiv çalışmalarına Endülüs kimliğini kazandıran nahivciler yetişmiştir.

Hicri VII. asırda Endülüs nahvinde dikkat çeken önemli bir gelişme bu dönem nahivcilerinin nahiv ilmindeki kıyas ve illet meselelerine sıcak bakmamalarıdır. Bu dönem nahivcileri mühtedîlere nahvi kolaylaştırmak amacıyla manzûm ve mensûr çeşitli nahiv kitapları kaleme aldıkları gibi, başta Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı olmak üzere Kûfe, Basra ve Bağdâd nahiv ekollerine mensup nahivcilerin eserlerine şerh ve ta'likler yazmışlardır.

Endülüs'te muhafazakâr gramerin önde gelen temsilcilerinden İbn Usfûr, gramer ilmini ihata eden bir kişi olmasına rağmen kendisini alışılmışın dışında bir çalışma ve yeniliğe rastlamıyoruz. Bunun sebebini, gramerden başka ilimlerle uğraşmamaya bağlayabiliriz. İbn Madâ, geleneksel nazariyelere ilk kez karşı çıkarak âmil, hazf gibi bazı temel kavramların varlığını reddetmiş ve dilde sadeleştirme yolunu seçmiştir. Ancak İbn Madâ'nın bu hareketi

Arap gramer tarihinde ilk kez rastlanan bir olay değildir. Amil konusunda İbn Cinnî'den semâ konusunda da Kûfelilerden ilham alan İbn Madâ, bunlara, kendi mezhep prensiplerini de katarak çağlar boyu süregelen nazariye ve kuralları topyekûn reddetmekte ama yerine yapıcı ve tatminkâr kurallar getiremeyerek bazı soruların cevabını askıda bırakmaktadır. Bu konuları sonradan yeniden ele alan ve kendisi gibi zahiri olan Ebû Hayyân, mezhep taassubundan sıyrılarak bu meselelere daha açık bir çözüm getirmiştir. Meydana geliş sebebi araştırılırken konular üzerinde tartışmanın gereksiz olduğunu söyleyen Ebû Hayyân, dildeki ifade ve kullanım şekillerinin ilk günden beri böyle geldiğini belirterek gramer tarihinde ilk kez "olguculuk" kavramından söz etmiştir. Ebû Hayyân da İbn Madâ gibi diğer gramercilere hatta yolundan yürüdüğü kişilere muhalefet etmiş, ama bunu maziye reddeden geliş güzel ve dayanaksız bir görünüş içinde yapmayıp, eleştirdiği görüşlere mantıklı cevaplar vererek yapıcı olmuş ve İbn Madâ'nın yarım bıraktığı ıslahat girişimlerini tamamlamıştır. Ebû Hayyân gibi Doğu'ya giden İbn Mâlik, yine kendisi gibi Endülüs'te muhafazakâr gramere bağlı kalmayıp ama genel kuralların da dışına taşmayarak bu alanda bazı yenilikler yapmıştır. İctihatlarında derin bilgisi olduğu şiir ve özellikle hadislerden delil getirmesi, takdirle karşılanmıştır. İbn Mâlik'in bir başka özelliği de gramer öğretiminde yeni bir metodu geliştirmesidir. Manzum kalıba sokularak yazılan ve bir kısmı bizzat kendisi tarafından şerh edilen eserleri, bugün dahi klasik Arapça eğitimi yapan kurumlarda ezberletilen kitaplar arasındadır.

Kaynaklar

- Akçakoca, Yusuf. "Basra Ve Kufe Ekollerinin Terminoloji Tartışmaları – Mansub Cümle Elemanları Örneğinde " Yüksek Lisans Tezi, *Atatürk Üniversitesi*, 2014.
- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil -Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK, 1977.
- Bakkal, Hidayet. "Kufe Nahiv Ekolü Ve Başlıca Temsilcileri " Yüksek Lisans Tezi, *Atatürk Üniversitesi*, 2012.

- Benli, Ali. "Sıbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Dil Çalışmalarının Doğuşu" Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Cheneb, M. B., "İbn Malik" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, V/2, s. 767.
- Çelebi, Muharrem. "İbnü'l-Bâziş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXI, 236.
- Çelik, Hüseyin Avni. "Ebu Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", *Erzurum Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 19, (1990): 145.
- Çetin, Nihat M., "Arap" *DİA.*, TDV. Yay., İstanbul 1991, 276-309.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-nahviyye. Dâru'l-Ma'ârif*, Kahire 1968.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslâm Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Durmuş, İsmail. "İbn Ebü'r-Rebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XX, 470-71.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Nahvinin Doğuşu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 14, 2005: 110-141.
- Ergüven, Şehabettin. "Endülüs'te Dil Ve Nahiv Çalışmaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/2, c. 6, sayı: 12: 143-155.
- et-Tantâvî Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv ve Tarihi Eşheri'n-Nuhât*, (2.baskı), Dâru'l-Meârif, Kâhire 1995.
- ez-Zübeydi, Tavakâtu'n-nahviyyîn ve'l-Lugaviyyin, Kahire 1954.
- Goldziher, Ignaz. *Zahiriler*, (çev, Cihad Tunç) Ankara 1982.
- Günel, Fuat. "İsâ b. Abdülaziz el-Cezûlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, VII, 514-51.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. Dergah Yayınları, 2018.
- İslâm Ansiklopedisi, "İbnu'l-Kütiyye", İstanbul 1993, V/2, s. 864.
- Kabave, Fahreddin. "İbn Usfûr el-İşbîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXI, 431.
- Kalın, İbrâhim. Ben, Öteki Ve Ötesi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Kılıç, Hulusi "Basriyyun", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, c. 5, Ankara:

- TDV Yay. 1997.
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kızıklı, Salih Zafer. "Arap Grameri Ekolleri" Doktora Tezi, *Uludağ Üniversitesi*, 2005.
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatı Târîhi*, İstanbul 1981.
- Mansuroğlu, Mecdud. "Ebû Hayyân", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 30.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "el-Kitab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37: 130-134. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Sibeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37: 130-134. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 225-232. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar (8-11. Yüzyıllar Arası)". *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları / 291*, 1999: 85-93.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Parlak, Necmettin. "Endülüs Dil Mektebi" Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
- Seyyid Rezek et-Tavîl, *el-Hilaf beyne'n-Nahviyyîn*, Mektebetu Faysaliyye, Mekke 1984.
- Turan, Abdülbaki. "İbn Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXI, 169.
- Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udaba*, Kahire 1969, 7, 31.
- Yazıcı, Hüseyin "İbnü'l-Kutiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXI, 229.
- Yıldırım, Aydın. "Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları" Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007.